

Roman Łach

<https://orcid.org/0000-0001-6517-2637>

Wydział Nowoczesnej i Współczesnej

Historii Krajów Obcych

Lwowski Uniwersytet Narodowy

im. Iwana Franki

Działalność Klubu „Prometeusz” oraz relacje polsko-ukraińskie w Harbinie w latach 1931–1936*

Trochę więcej uwagi i trochę więcej serca dla działaczy ukraińskich na Dalekim Wschodzie!

Ci ludzie i ich wysiłek, dokonywany w najcięższych warunkach materialnych i zewnętrznych – naprawdę na to zasługują.

Władysław Pelc¹

Abstrakt: Tematem artykułu jest historia próby polsko-ukraińskiego porozumienia w Harbinie, opartego na koncepcji prometeizmu. Tekst ma na celu przedstawienie historii Klubu „Prometeusz” i specyfiki jego działalności w Mandżurii przeciwko Rosji: organizowania wydarzeń kulturalnych i edukacyjnych oraz popularyzacji i publikacji artykułów w czasopismach. Przeanalizowano tu dokumenty polskiego wywiadu dotyczące kwestii polsko-ukraińskiej na Dalekim Wschodzie.

Słowa kluczowe: Klub „Prometeusz”, prometeizm, relacje polsko-ukraińskie, Iwan Swit, Władysław Pelc, Harbin

* Autor wyraża szczerą wdzięczność dr. Pawłowi Liberze za pomoc w przygotowaniu tego artykułu.

¹ W. Pelc, *Ukraińcy na Dalekim Wschodzie (Dokończenie)*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1934, nr 24, s. 3–4.

Abstract: The article is devoted to the attempts at a Polish-Ukrainian agreement in Harbin based on the idea of Prometheism. It presents the history of the “Prometheus” Club and its activities in Manchuria against Russia: organising cultural and educational events and popularising and publishing articles in journals. It analyses documents of Polish Intelligence regarding the Polish-Ukrainian questions in the Far East.

Keywords: “Prometheus” Club, Prometheism, Polish-Ukrainian relations, Ivan Svit, Władysław Pelc, Harbin

Wstęp

Jeszcze w 2019 r., gdy zaczęliśmy zbierać materiały archiwalne, gazety i różne inne materiały dotyczące ukraińskiej emigracji w Chinach, zauważyliśmy że chociaż tematy dotyczące ukraińskich i polskich kolonii są ostatnio częściej poruszane w dziełach różnych autorów², to ukraińscy badacze często ignorują polskie źródła, a polscy – ukraińskie. Pewne wzmianki o działalności Klubu „Prometeusz” w Harbinie znajdują się w pracach Iwana Swita³, Wołodymyra Komara⁴, Wałentyny Piskun⁵ i Władysława Czornomaza⁶. Temat stosunków polsko-ukraińskich jako jedyny porusza artykuł Mariusza Borysiewicza⁷, dlatego doszliśmy do wniosku, że autor twarodo udowadnia jedynie własną tezę o współistnieniu obu narodów. Tekst opiera się na wyborze materiałów, które dostarczają krótkiej historii funkcjonowania każdej ze wspólnot w mieście Harbin. Nawet gdy Borysiewicz powołuje się na źródła archiwalne lub czasopisma, które szczegółowo opisują bliskie kontakty polsko-ukraińskie, z jakiegoś powodu ich nie wspomina. Nie ma tam również absolutnie nic więcej na temat działalności Klubu „Prometeusz” w Harbinie i jego specyfiki niż tylko wzmianki. Na podstawie ukraińskich i polskich materiałów informacje

² M. Cabanowski, *Tajemnice Mandżurii: Polacy w Harbinie*, Warszawa 1993; K. Yong-Deog, *Kolonia polska w Mandżurii 1897–1949*, Kraków 2001; M. Borysiewicz, *Polish Settlement in Manchuria (1898–1950). A Brief Historical Survey*, „Studia Polonijne” 2018, nr 39, s. 125–166; A. Giza, *Polacy z Mandżurii: dzieje polskiej kolonii w Harbinie w latach 1895–1966*, Kraków 2019; A. Попок, *Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис*, Київ 2001; В. Чорномаз, *Українці в Шанхаю*, Київ 2017; Й. Окабе, *Історія японсько-українських відносин 1915–1937 рр.*, Львів 2021; О. Хоменко, *Далекосхідна одіссея Івана Світа*, Київ 2021.

³ І. Світ, *Клуб „Прометей” у Харбіні*, „Українські вісті” (Neu-Ulm) 1962, ч. 20, s. 5.

⁴ W. Komar, *Władysław Antoni Pelc: rys biografii prometejskiej*, „Nowy Prometeusz” 2014, nr 6, s. 75–84.

⁵ В. Піскун, *Участь уряду УНР в еміграції у прометеївському русі: політичний, територіальний та індивідуальний виміри*, „Славістична збірка” 2015, вип. 1, s. 232–247.

⁶ В. Чорномаз, *Українці в Китаї (перша половина ХХ ст.)*. *Енциклопедичний довідник*, Одеса 2021, s. 205–206.

⁷ M. Borysiewicz, *Współistnienie diaspor polskiej i ukraińskiej na terenie Mandżurii w latach 1898–1950. Zarys problemu*, „Ars Inter Culturas” 2018, nr 7, s. 35–62.

te można jeszcze bardziej pogłębić i poszerzyć, m.in. o kwestie działalności Klubu „Prometeusz” w Harbinie. Nasz artykuł nie jest ostateczną konkluzją w tej sprawie i możemy mieć tylko nadzieję, że w przyszłości będziemy mogli znaleźć więcej materiałów na ten temat.

„Le Petit Paris”

Na przełomie XIX i XX w. Daleki Wschód stał się regionem licznych fal migracyjnych wywołanych wieloma zmianami społeczno-politycznymi. Szczególnym punktem był w tym potoku Harbin, założony w 1898 r. jako węzeł komunikacyjny Kolei Wschodniochińskiej (ros. *Китайско-Восточная железная дорога*). Miasto zostało zaprojektowane i zbudowane przez rosyjskich i polskich inżynierów i budowniczych. W charakterze robotników pracowało tam wielu przedstawicieli różnych narodów słowiańskich. Z czasem Harbin stał się administracyjnym i gospodarczym centrum Kolei Wschodniochińskiej, a jego mieszkańcy korzystali z prawa eksterytorialności⁸. Na kulturowe i polityczne dziedzictwo Harbinu pracowało wielu przedstawicieli narodów słowiańskich, europejskich, kaukaskich i tureckich o różnej przynależności religijnej. Jako że było to miasto wielu kultur, powstał tam nowy rodzaj samoidentyfikacji – harbińczycy. W 1899 r. w Harbinie mieszkało 14 tys. imigrantów z Imperium Rosyjskiego, wśród których można było naliczyć 38 różnych narodowości, m.in. Rosjan, Ukraińców, Polaków, Żydów, Ormian, Gruzinów i Tatarów⁹. Niedługo przed oficjalnym otwarciem Kolei Wschodniochińskiej, 15 V 1903 r. Departament Budowy Kolei przeprowadził pierwszy oficjalny spis ludności miasta. Liczyło ono wówczas 44 567 mieszkańców, w tym 28 338 narodowości chińskiej, 15 579 rosyjskiej¹⁰ i 462 japońskiej. Przedstawicieli innych narodów było mniej niż 200¹¹. W 1920 r. Harbin liczył już 131 tys. mieszkańców mających obywatelstwo rosyjskie, a w 1922 – 155 tys. Po zakończeniu wojny domowej w 1923 r. mieszkało tam 200 tys. osób przybyłych z dawnego Imperium Rosyjskiego, podczas gdy całkowita populacja liczyła 310 tys.¹²

⁸ С. Капранов, *Про Україну японською мовою: маловідоме видання харбінських українців*, „Магістеріум” 2011, вип. 42, s. 69.

⁹ Г. Мелихов, *Маньчжурия далекая и близкая*, Москва 1991, s. 75–77.

¹⁰ Dość często przedstawiciele innych narodów traktowani byli jako Rosjanie. Z tego powodu rosyjska historiografia już dawno temu ostatecznie uznała dziedzictwo Harbinu za wyłącznie rosyjskie, w dużej mierze ignorując ukraiński, polski, kaukaski, a nawet żydowski segment rozwoju miasta.

¹¹ Ч. Цюцзе, *Влияние КВЖД на численность населения Харбина*, „Россия и АТР” 2011, № 1, s. 81.

¹² Eadem, *КВЖД как фактор влияния на численность и состав русских эмигрантов Харбина*, „Исторический ежегодник” 2010, s. 154.

Pierwsza połowa XX w. była dla Dalekiego Wschodu trudnym czasem. W latach 1904–1905 toczyła się tam wojna japońsko-rosyjska, zakończona ostatecznie klęską Rosjan¹³ i pojawieniem się w regionie nowego hegemonia – Cesarstwa Wielkiej Japonii. W latach 1910–1911 w Mandżurii szalała epidemia dżumy, która pochłonęła co najmniej 60 tys. osób¹⁴, a później w Chinach wybuchła rewolucja Xinhai (辛亥革命, 1911–1912), która doprowadziła do upadku mandżurskiej dynastii Qing (清國, 1636–1912) i utworzenia republiki. Anarchia polityczna wyniosła do władzy w Mandżurii Zhang Zolina (張作霖, 1875–1928), byłego przywódcę bandy chunchuzów¹⁵, który w 1922 r. ogłosił całkowitą autonomię. W 1928 r. do władzy doszedł tam Zhang Xueliang (張學良, 1901–2001), a rok później między nim a władzą radziecką wybuchł konflikt zbrojny o zarządzanie Koleją Wschodniochińską, zakończony klęską chińskiego przywódcy i podpisaniem protokołu chabarowskiego¹⁶. W 1931 r. mające własne plany Cesarstwo Japonii rozpoczęło inwazję wojskową na Mandżurię, która zakończyła się utworzeniem *de facto* marionetkowego państwa Mandżukuo¹⁷. Nie ustąpiły również klęski żywiołowe – w 1932 r. Mandżurię Północną nawiedziła wielka powódź¹⁸.

Na początku XX w. ukraińskie życie w Harbinie toczyło się wokół założonego w 1908 r. Klubu Ukraińskiego. Organizacja ta zajmowała się przede wszystkim jednoczeniem rodaków i organizowaniem dla nich misji kulturalno-oświatowych. Powstanie Klubu wiąże się z pierwszą formą instytucjonalizacji ukraińskiego życia w Chinach. W lipcu 1917 r., kilka miesięcy po rewolucji lutowej, utworzono w Harbinie Ukraińską Mandżurską Radę Okręgową, która miała działać na rzecz interesów ludności ukraińskiej w Mandżurii. Dołączyła do niej większość członków kierownictwa Klubu. Nowym centrum ukraińskiego życia w mieście stał się Ukraiński Dom Narodowy (dalej: UDN), zbudowany w 1920 r. przy ulicy Nowotorhowej 9 pod bezpośrednim patronatem Dmitrija Chorwata (1858–1937)¹⁹. Z upływem czasu liczba Ukraińców

¹³ W rosyjskiej armii służyli Ukraińcy, którzy po zakończeniu służby wojskowej chcieli pozostać i pracować na Kolei Wschodniochińskiej.

¹⁴ M. Gamsa, *The Epidemic of Pneumonic Plague in Manchuria 1910–1911*, „Past and Present” 2006, vol. 190 (1), s. 147–183.

¹⁵ Chunchuzi (紅鬍子, czerwonobrodzi) – członkowie zorganizowanych band działających w północno-wschodnich Chinach oraz na przyległych terytoriach rosyjskiego Dalekiego Wschodu, Korei i Mongolii w drugiej połowie XIX w. i pierwszej XX.

¹⁶ M. Borysiewicz, *Współistnienie...*, s. 35–45.

¹⁷ 滿洲國. W 1934 r. zostało ono ogłoszone monarchią konstytucyjną pod przywództwem ostatniego cesarza z dynastii Qing, Puyi (溥儀, 1906–1967) i przemianowane na Cesarstwo Wielkiej Mandżurii (大滿洲帝國).

¹⁸ T. Wright, *Legitimacy and Disaster: Responses to the 1932 Floods in North Manchuria*, „Modern China” 2017, vol. XLIII, No. 2, s. 186–216.

¹⁹ Dmitrij Leonidowicz Chorwat (1858–1937) – etniczny Ukrainiec, rosyjski generał lejtnant, inżynier, szef Kolei Wschodniochińskiej, a w latach 1903–1918 jeden z członków Białego Ruchu na Dalekim Wschodzie. Od 1920 r. do śmierci żył na wygnaniu w Pekinie.

na Dalekim Wschodzie wzrosła w rezultacie wydarzeń rewolucji ukraińskiej i rosyjskiej wojny domowej z lat 1917–1922. Największy wpływ na powstanie ukraińskiej diaspory w Chinach miały jednak prawdopodobnie konsekwencje zniszczenia przez władze radzieckie w 1922 r. ukraińskiego ruchu w Zielonym Klinie, co doprowadziło do masowego napływu Ukraińców w głąb Mandżurii. W 1918 r. kilka lokalnych organizacji ukraińskich przeprowadziło tam spis ludności, zgodnie z którym 22 tys. osób było Ukraińcami. W latach dwudziestych i trzydziestych niektóre dane pokazywały, że w Chinach żyło 35–50 tys. Ukraińców²⁰. Podobne liczby podał wówczas polski wywiad²¹.

Nowy okres w życiu ukraińskiej społeczności w Harbinie związany był z powstałym 14 VII 1926 r. towarzystwem Sicz, które 2 XII 1928 r. przemianowano na Proswita, a czasami w dokumentach używano nazwy Proswita-Sicz. 14 VI 1930 r. organizacja w Harbinie otrzymała certyfikat od centralnej Proswity we Lwowie, co dawało prawo nazywania się jej oddziałem. Organizacja ta pojawiła się w ramach amerykańskiej YMCA²², której kierownictwo zgodziło się na utworzenie grupy pod warunkiem, że pozostanie apolityczna i będzie płacić składki członkowskie²³. Jak pisze ukraiński historyk Andrij Popok, w latach 1926–1931 Proswita była jedyną aktywną czysto narodową organizacją na całym Dalekim Wschodzie²⁴. Niestety w latach 1926–1927 chińskie władze skonfiskowały budynek UDN, uzasadniając to brakiem dokumentacji i niespłaceniem długu. W latach 1926–1933 społeczność ukraińska nie miała więc własnej placówki, co znacznie komplikowało działalność kulturalną i polityczną. Początkowo Ukraińcy korzystali z pomieszczeń YMCA, a następnie z budynku grekokatolickiej misji w Harbinie, który znajdował się na terytorium kolonii francuskiej²⁵. Dopiero 15 XI 1933 r. japońska agencja rządowa Kokutsu kierowana przez płk. Komatsubarę Michitarō (小松原 道太郎, 1886–1940)²⁶ wydała nakaz zwrócenia budynku wraz z całym wyposażeniem²⁷. Do 1932 r. większość czasopism wydawanych przez ukraińską emigrację ukazywało się nieregularnie i szybko przestano je drukować

Był przychylnie nastawiony do ukraińskiej społeczności w Harbinie i świadczył jej wszelką pomoc w rozwiązywaniu różnych problemów. I. Світ, *Еміграція, Харбін, Манджурія, „Свобода”* (Jersey City) 1953, ч. 88, s. 2–3.

²⁰ В. Чорномаз, *Українці в Китаї...*, s. 13–14.

²¹ Wojskowe Biuro Historyczne Centralnego Archiwum Wojskowego (dalej: WBH), Oddział II Sztabu Głównego (dalej: OIISG), I.303.4.3095, Emigracja narodów prometeuszowskich na Dalekim Wschodzie, b.d.

²² Young Men's Christian Association.

²³ *Дещо про Зелений Клинь*, Харбін 1930, s. 3–8.

²⁴ А. Попок, *Українські...*, s. 90–92.

²⁵ 20 V 1928 r. założony został egzarchat apostolski w Harbinie, a archimandryta Fabian Abrantowicz (1884–1946) został jego pierwszym egzarchą.

²⁶ Japoński oficer wojskowy, szef operacji wojskowej armii japońskiej w bitwie pod Chalchin-Golem. W 1932 r. został szefem kontrwywiadu w Harbinie (Japońska Misja Wojskowa).

²⁷ I. Світ, *Український Національний Дім*, Харбін 1935, s. 33–34.

z powodu braku środków. Były to m.in. „Zasiw” (1917), „Postup” (1920), „Ukrajinińske žyttia” (1925) oraz wydawany przez Chińczyków rosyjskojęzyczny tygodnik o tej samej nazwie „Gong-Bao”²⁸.

W budowie KW aktywnie uczestniczyło około siedmiu tysięcy Polaków, co stanowiło blisko 30 proc. kadry inżynieryjno-technicznej. Jednym z budowniczych Harbinu był inżynier Adam Szydłowski. Wielu polskich mieszkańców było wysoko wykwalifikowanymi inżynierami, architektami i lekarzami. Pierwszym burmistrzem miasta został Eugeniusz Dynowski, sprawami finansowymi kierował Albin Czyżewski, a na czele grona lekarskiego stał Feliks Jasiński²⁹. W 1903 r. Polacy otrzymali od rosyjskich władz zgodę na utworzenie Rzymskokatolickiego Towarzystwa Dobroczynności, które było *de facto* pierwszą polską organizacją w Mandżurii. W latach 1904–1906 powstała reprezentująca interesy polskiej społeczności w Harbinie organizacja Gospoda Polska (dalej: GP), przy której założono też polską szkołę. W latach 1906–1907 na Nowym Mieście przy alei Wielkiej 27 wybudowany został kościół rzymskokatolicki pw. św. Stanisława. W 1915 r. założono Gimnazjum im. Henryka Sienkiewicza oraz bursę dla ubogich dzieci, podzieloną później na Bursę Męską im. Tadeusza Kościuszki i Bursę Żeńską im. Elizy Orzeszkowej. W 1917 r. zaczęto wydawać pismo „Listy Polskie”, w 1918 – „Polski Kurier Wieczorny”, w 1921 – „Echo Dalekiego Wschodu”, a w 1922 – „Tygodnik Polski”³⁰. W czasie pierwszej wojny światowej życie Polonii było trudne, a znaczna część elity powróciła do Polski. W latach dwudziestych chińskie władze, które ostatecznie kontrolowały całą administrację Harbinu, przejawiały negatywny stosunek do Europejczyków, obłożyły na przykład podatkiem towarzystwo GP. W marcu 1920 r. otwarto Konsulat RP, który od razu zaczął odgrywać znaczącą rolę w kulturalnym i politycznym życiu Polonii. Ponadto w obliczu liczebnego wzrostu społeczności w 1925 r. przy ul. Aptekarskiej wzniesiony został kościół pw. św. Jozafata³¹.

W 1907 r. szacowano, że ludność polska liczyła w Mandżurii 7 tys. osób. W latach 1917–1920 liczba ta wzrosła do 14 tys. polskich obywateli w Harbinie i 20 tys. w całej Mandżurii. Po podpisaniu 20 IX 1924 r. między władzami chińskimi i radzieckimi porozumienia w sprawie Kolei Wschodniochińskiej, zgodnie z którym mogli na niej pracować tylko obywatele chińscy lub radzieccy, znaczna część Polaków nie uległa radzieckiej propagandzie

²⁸ O. Малицький, *Українські й тематично українські періодичні видання в Китаї*, „Journal of Ukrainian Studies” 1987, No. 23, s. 92–94.

²⁹ K. Michalewicz, *Wybrane aspekty działalności Polonii harbińskiej w latach 1931–1937 w świetle prasy polonijnej: „Dalekiego Wschodu”, „Listów Harbińskich”, „Tygodnika Polskiego” oraz „Kwartalnika Wschód”, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”* 2020, z. 1 (175), s. 164.

³⁰ K. Yong-Deog, *Życie kulturalne Polaków w Mandżurii w latach 1897–1947*, „Postscriptum Polonistyczne” 2010, nr 2 (6), s. 118–135.

³¹ P. Колупаев, *Католическая миссия в Китае: Епархия католиков византийского обряда в 1928–1949 гг.*, Москва 2004, s. 13.

i wróciła do Polski³². Ostatnim z ruchów migracyjnych na Dalekim Wschodzie było przesiedlenie tzw. Amurców, czyli Polaków zmuszonych do opuszczenia Rosji w wyniku bolszewickich prześladowań. Większość z nich wróciła do ojczyzny, ale niektórzy chcieli zostać w Mandżurii³³. W 1924 r. polska kolonia liczyła tam 5 tys. osób, z których ok. 3 tys. mieszkało w Harbinie. Statystyka za rok 1932 podała szacunkową liczbę 4 tys. osób o polskim obywatelstwie w całej Mandżurii³⁴. W 1930 r. w Harbinie było już 2 tys. Polaków, co wynikało z pogarszającej się sytuacji gospodarczej w regionie. „Tygodnik Polski” podawał, że taka sama liczba Polonii zamieszkiwała miasto w 1937 r.³⁵ Przed wybuchem drugiej wojny światowej było ich natomiast ok. 1,5 tys.³⁶

Obie społeczności dzieliło kilka istotnych różnic. Po pierwsze, polska emigracja dysponowała szeregiem ważnych instytucji, przede wszystkim Konsulatem RP, który korzystał z prawa eksterytorialności i dbał o interesy swoich obywateli. Państwo ukraińskie w 1921 r. nie istniało już natomiast na mapie, a rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej (dalej: URL) przebywał na uchodźstwie. W związku z tym na Dalekim Wschodzie nie można było zorganizować ukraińskiego konsulatu ani opieki politycznej, kulturalnej czy ekonomicznej. Po drugie, mimo znacznie większej liczebności ukraińska emigracja w Mandżurii była słabo zorganizowana. Społeczność rosyjska nie odróżniała Ukraińców od własnej ludności, i to nawet w kręgach liberalnych, więc wszelkie przejawy ukraińskiej tożsamości narodowej natychmiast krytykowane były przez rosyjskie organizacje i prasę. Po trzecie, w ukraińskiej wspólnocie nie było wspólnego wektora politycznego. Część Ukraińców identyfikowała się z rządem URL, inni z hetmanem Pawłem Skoropadskim, niektóre osoby ze starszego pokolenia nie uznawały swojej etnicznej odrębności od Rosjan, a w drugiej połowie lat trzydziestych pojawili się w Harbinie ukraińscy nacjonaści.

Podłoże polsko-ukraińskich kontaktów w Harbinie

Koncepcja prometeizmu³⁷ jako współpracy politycznej z nierosyjskimi narodami Rosji przyjęta została przez II Rzeczpospolitą na początku XX w.,

³² M. Borysiewicz, *Współistnienie...*, s. 50–51.

³³ J. Kil, K. Graczyk, *Kolonia polska w Mandżurii: analiza historycznoprawna*, „Z Dziejów Prawa” 2013, t. 6, s. 107.

³⁴ *Kalendarzyk ważniejszych politycznych wypadków w Mandżurji*, „Listy Harbińskie” 1932, nr 1, s. 6.

³⁵ *Polacy w Mańdżu-di-go*, „Tygodnik Polski” (Harbin) 1937, nr 15, s. 3.

³⁶ M. Borysiewicz, *Polish...*, s. 143–144.

³⁷ Nie będziemy tutaj szczegółowo omawiać definicji i genezy tego konceptu. Więcej informacji na ten temat: S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971; В. Комар, *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.)*, Івано-Франківськ 2011; P. Libera, *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, Warszawa 2013 (Wojskowe Teki Archiwalne, t. IV).

a kierowano ją przeciwko reżimom carskiemu, a później sowieckiemu. Samą definicję tego pojęcia podał jeszcze w 1904 r. Józef Piłsudski: „rozbitcie państwa rosyjskiego na główne części składowe i usamowolnienie przemocą wcielonych w skład Imperium krajów”³⁸. Gen. Waław Stachiewicz pisał natomiast:

Celem, do którego zmierzają nasze wysiłki, są kraje i przyszłe państwa narodowe na Wschodzie. Ich wyłonienie się będzie historyczną konsekwencją złamania siły Rosji, zarazem jednak stać się może elementem wzrostu siły mocarstwowej Polski³⁹.

Po podpisaniu traktatu ryskiego w 1921 r. wszelkie plany federacyjne straciły sens i trzeba było szukać nowych rozwiązań. Po zamachu majowym rozpoczęła się nowa realizacja idei prometejskich. W 1926 r. otwarto w Warszawie Instytut Wschodni, przy którym powstało później Orientalistyczne Koło Młodych (dalej: OKM) wydające redagowany przez Włodzimierza Bączkowskiego (1905–2000) kwartalnik „Wschód-Orient”⁴⁰. W tym prometejskim czasopiśmie duży nacisk położono na problemy Dalekiego Wschodu i Azji. W 1928 r. otwarty został w Warszawie Klub „Prometeusz”⁴¹. Należy jednak pamiętać, że prometeizm nigdy nie był doktryną polskiej polityki zagranicznej, a działania tego rodzaju prowadzono raczej tajnie. Głównymi ośrodkami wykonawczymi były tu Wydział Wschodni Ministerstwa Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ) i Oddział II Sztabu Głównego, a konkretnie utworzona w 1928 r. Ekspozytura nr 2. Należy też wyraźnie odróżnić ruch prometejski od myśli prometejskiej. Sama koncepcja była dla MSZ raczej alternatywnym planem, który skupiał się głównie na ukraińskiej emigracji, najliczniejszej spośród wszystkich narodów zdominowanych przez Rosję⁴².

Rząd URL w Paryżu doskonale zdawał sobie sprawę z istnienia dużej społeczności ukraińskiej w Zielonym Klinie i Mandzurii. Wiedział o tym również polski wywiad, który wziął tę kwestię pod szczególną uwagę. Trzeba było jednak ludzi dobrze zorientowanych w specyfice Dalekiego Wschodu i ówczesnej sytuacji politycznej. Taką osobą był Władysław Antoni Pelc.

³⁸ Idem, *Ewolucja ruchu prometejskiego w okresie międzywojennym*, w: *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940)*, red. M. Kornat, Warszawa 2012, s. 219.

³⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN), 1572/1017, Pracownicy ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego, Komunikat nr 5 Głównego Zarządu Informacji MON. Ogólny zarys działalności prometejskiej, styczeń 1951 r., oprac. por. Taubman, kpt. Lewandowski, ppor. Chęciński, k. 14.

⁴⁰ Trudno jednoznacznie ocenić postać Bączkowskiego jako jednego z teoretyków i praktyków prometeizmu. Warto zauważyć, że z Pelcem łączyło go również pochodzenie. Bączkowski urodził się w 1905 r. na Bajkale, a w latach 1920–1925 mieszkał w Mandzurii. Od września 1923 r. uczęszczał zaś do gimnazjum w Buchedu, gdzie mieszkała rodzina Pelców.

⁴¹ I.P. Maj, *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939*, Warszawa 2007, s. 17.

⁴² W. Konończuk, *Prometeusz z Dalekiego Wschodu. Zarys biografii Włodzimierza Bączkowskiego (1905–2000)*, w: W. Bączkowski, *Rosja wczoraj i dziś. Studium historyczno-polityczne*, red. W. Konończuk, Kraków–Warszawa 2022, s. XXIII.

Urodził się 27 VI 1906 r. w Wysokiem Mazowieckiem jako syn Emila i Julii Cezarii z Sokolików. W 1906 r. wyjechał z rodzicami do Mandżurii, gdzie jego ojciec prowadził dobrze prosperującą restaurację w Buchedu. W 1919 r. Władysław Pelc ukończył rosyjską kolejową szkołę powszechną na stacji w Buchedu. Już wtedy włączył się w organizowanie różnych polskich placówek społecznych, kulturalnych i harcerskich na Dalekim Wschodzie. W 1920 r. rozpoczął naukę w gimnazjum im. Henryka Sienkiewicza w Harbinie, które ukończył w 1926. W tym samym roku zaczął studia na Wydziale Filologii Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego, a w 1931 był już jego absolwentem⁴³. Równocześnie wstąpił do Instytutu Wschodniego, gdzie studiował język chiński i w 1929 r. uzyskał absolutorium, ale bez dyplomu. Od 1927 r. należał do Towarzystwa Polsko-Chińskiego, założonego przy Instytucie Wschodnim, a od 1928 r. pełnił w tym ostatnim funkcję sekretarza. W tym samym roku został jednym ze współzałożycieli propagującej zainteresowanie Wschodem OKM. Wołodymyr Komar podkreślił, że rozpoczynając studia w Instytucie Wschodnim, Pelc został studentem *de facto* akademii prometejskiej, z ideą której związał swoje przyszłe życie⁴⁴.

W 1929 r. Władysław Pelc pojechał do Harbinu jako delegat Towarzystwa Polsko-Chińskiego. Jego zadaniem było zorganizowanie tam kulturalno-oświatowego życia polskiej młodzieży, a także ośrodka studiów orientalistycznych. 19 XII 1929 r. założył w mieście Polskie Akademickie Koło Badania Chin (dalej: PAKBCh), które było ściśle związane z OKM. W 1930 r., po wykonaniu kolejnego zadania i opanowaniu języka chińskiego wrócił do Warszawy⁴⁵. Ważnym momentem w życiu Pelca było nawiązanie znajomości z Tadeuszem Hołówką na wspólnych spotkaniach Instytutu. Publicysta zarekomendował go w 1931 r. do pracy w MSZ. 10 X 1931 r. mianowano Pelca kierownikiem referatu kulturalno-oświatowego przy Konsulacie RP w Harbinie, gdzie pracował do 1 I 1934, a od 1 I 1933 pełnił funkcję sekretarza Konsulatu. Oczywiście jest, że jako harbińczyk dobrze rozeznawał się w życiu kraju, więc jego awans nie był niespodzianką⁴⁶. Jego działalność jako pracownika konsulatu była jednak w rzeczywistości drugorzędna, a najważniejsza była aktywność prometejska.

W papierach Pelca zachowała się instrukcja dotycząca utworzenia na Dalekim Wschodzie organizacji pod nazwą Związek Nierosyjskich Narodów Dalekiego Wschodu, Związek Towarzystw Ukraińskiego, Tatarskiego, Gruzńskiego i Kaukaskiego albo Prometeusz. Oznacza to, że w przypadku założenia placówki pod dwiema pierwszymi nazwami konieczna była praca

⁴³ WBH, OIISG, I.303.4.5570, Tymczasowe zaświadczenie, 25 VI 1931.

⁴⁴ W. Komar, *Władysław Antoni Pelc...*, s. 75–76.

⁴⁵ WBH, OIISG, I.303.4.5570, Życiorys W. Pelca, 10 V 1934.

⁴⁶ *Ibidem*, Stypendjum naukowe dla Władysława Pelca, 6 V 1934, zał. do: L. dz. 1194/11/2/1934.

kulturalna i propagandowa wśród szerokiego grona osób włącznie z białymi emigrantami, Japończykami i Chińczykami⁴⁷. Członkostwo wymagało znacznego wysiłku, ponieważ kandydat musiał przejść sześciomiesięczny okres próbny i być aktywnym krzewicielem idei prometejskiej w swoim otoczeniu. W przypadku założenie Klubu „Prometeusz” było nieco więcej wymagań, związanych przede wszystkim z możliwością zarejestrowania go jako legalnej organizacji w Mandżukuo. Zamierzano wydawać własne czasopismo i organizować spotkania przedstawicieli narodów nierosyjskich pod polskim patronatem, świadczyć pomoc ubogim i uciekinierom z ZSRR, rekrutować nowych członków i wykonywać inną pracę kulturalną. Cele zależały przede wszystkim od sytuacji politycznej, więc pytanie dotyczyło tego, czy należy prowadzić pracę polityczną, czy tylko edukacyjną. Gdyby wymienione wyżej warunki zostały spełnione, w przyszłości konieczne byłoby wydawanie biuletynu w językach angielskim i rosyjskim, dla pozytywnej działalności propagandowej. Zaplanowano utworzenie tajnych lub jawnych klubów w Hailarze, Citsikarze, Pogranicznej, Szanghaju, Tiencinie i Tokio. Przy okazji, gdyby wszystkie cele zostały wdrożone, dalsza praca miała zostać przeniesiona na terytorium ZSRR, gdzie funkcjonowałyby dwójki i trójki prowadzące działalność szpiegowską, dywersyjną lub sabotażową. Agenci mieli przedostać się na terytorium ZSRR podczas przemytu opium⁴⁸.

Z materiałów polskiego wywiadu wynika, że ukraińska emigracja przez długi czas nie wykazywała zainteresowania nawiązaniem kontaktów z Polsnią. Miało to być spowodowane przede wszystkim germanofilstwem niektórych Ukraińców w Mandżurii, a także antypolskimi nastrojami przejawianymi głównie w środowisku hetmana Pawła Skoropadskiego. Ukraińska emigracja nie była jednak skonsolidowana w jedną organizację o wspólnej wizji politycznej⁴⁹. Na możliwość nawiązania stosunków polsko-ukraińskich w Harbinie bezpośrednio wpływały również wydarzenia w polityce międzynarodowej. Drugi protest Ukraińskiej Organizacji Wojskowej, prowadzony od lipca do listopada 1930 r. wspólnie z Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów, oraz pacyfikacja Galicji w tym samym okresie stały się dużym obciążeniem dla relacji obu narodów w Chinach. Dla przykładu w liście z 12 XI 1930 r. prezes stowarzyszenia Proswita Iwan Paślawski⁵⁰ pisał:

⁴⁷ Ibidem, Projekt instrukcji dla X. Zasady i wskazówki ogólne, b.d.

⁴⁸ AIPN, 1572/1017, Działalność prometejska na Dalekim Wschodzie, styczeń 1951 r., oprac. ppor. Chęciński, k. 141–142.

⁴⁹ WBH, OIISG, I.303.4.3095, Emigracja narodów prometeuszowskich na Dalekim Wschodzie, b.d.

⁵⁰ Iwan Paślawski (1895–1947?) – wybitny działacz ukraińskiego życia społeczno-politycznego na Dalekim Wschodzie, dziennikarz i strzelec siczowy. Był przetrzymywany w rosyjskim obozie dla jeńców wojennych w Pawłohradzie. Jeden z założycieli Komitetu Galicyjskiego w Harbinie i redaktor wielu wydawanych tam czasopism. Ataman towarzystwa Sicz (1926–1934), fundator Proswity w 1928 r. i jej prezes w latach 1928–1933 oraz 1935–1937.

Wierzcie mi, jestem gotów napisać list do J. Piłsudskiego z podziękowaniem za wspaniałą propagandę idei ukraińskiej i za radykalne wyleczenie wszystkich z najmniejszego cienia polonofilstwa. Nawet najbardziej wpływowi sympatycy ośrodka paryskiego zostali wyleczeni z tego trądu⁵¹.

Ponadto część najbardziej aktywnych ukraińskich działaczy w Chinach pochodziła z Kresów Wschodnich. Zabójstwo Tadeusza Hołówki 29 VIII 1931 r., choć zostało potępione przez większość znanych ukraińskich działaczy, radykalnie ograniczyło możliwość jakiegokolwiek porozumienia.

Polskie Koło Wschodoznawcze

Początkiem kontaktów między oboma narodami było założenie 12 IX 1931 r. w Harbinie w miejsce PAKBCh Polskiego Koła Wschodoznawczego (dalej: PKW). Zdecydowały o tym trzy osoby: Władysław Pelc, jego żona Helena i Kazimierz Grochowski. Ten ostatni został zresztą pierwszym prezesem i pełnił tę funkcję do 1934 r. Na początku stowarzyszenie liczyło tylko sześciu członków i dwóch kandydatów, a działało w ramach GP. Jego zasadniczym celem było prowadzenie wśród Polaków różnorodnych badań ekonomicznych i naukowych o Chinach i Dalekim Wschodzie oraz upowszechnianie wiedzy o nich w różnych publikacjach na obszarze Polski. Trudna sytuacja polityczna w latach 1931–1932 uniemożliwiała realizację wielu zadań. Wpływały na to również epidemia cholery i powódź w mieście. Przy Towarzystwie działało Muzeum Wschodoznawcze⁵². Na każdy rok zaplanowano cykl wykładów. Powstała komisja, na czele której stanęli Władysław Pelc i pełniący funkcję wiceprezesa Leon Wleciał, a przedstawicielem Polskiego Koła Studenckiego (dalej: PKS) był Henryk Adamowski. Ustalono, że odczyty powinny się odbywać w sali GP w co drugą środę. Częstsze organizowanie spotkań nie było możliwe ze względu na brak osobnej sali i zasobów technicznych. PKW regularnie otrzymywało siedem egzemplarzy czasopisma „Wschód-Orient”, z których jeden przekazywano ukraińskiej diasporze w Harbinie⁵³.

Do 30 IX 1931 r. Ekspozytura nr 2 nawiązała już kontakt z Pawłem Jachną⁵⁴. Był to bardzo ważny krok ze strony polskiego wywiadu. Późniejsze

⁵¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (dalej: ЦДАІЛ), ф. 348, оп. 1т., спр. 6322, Листування українського журналіста в Харбіні у Маньчжурії Івана Паславського з інспектором організаційного відділу при головній управі товариства у Львові Максимом Брилинським з даними про тогочасні події, зокрема на далекому Сході та в Західній Україні, 1930–1936, к. 1.

⁵² WBH, OIISG, I.303.4.5536, Sprawozdanie z działalności PKW za 1932–1933 rok. Krótka historia powstania PKW, b.d.

⁵³ Ibidem, Cele i zadania PKW, b.d.

⁵⁴ Pawło Jachno (1898–1945?) – ukraiński działacz społeczno-polityczny na Dalekim Wschodzie. Aktywnie udzielał się w prasie wydawanej w Chinach i Europie. Był członkiem wielu

spotkanie odbyło się w towarzystwie Pelca, który wręczył Jachnie listy polecające od Andrzeja Liwyckiego i Ołeksandra Docenki. Pod koniec listopada 1931 r. praca prowadzona była w dwóch kierunkach: propagandy organizacyjnej i bezpośredniego zaangażowania osób fizycznych⁵⁵. Wiadomo, że pomiędzy Władysławem Pelcem a Pawłem Jachną i Mykołą Koblanskim prowadzona była regularna korespondencja⁵⁶. Dzięki staraniom Pelca 1 XI 1931 r. ukazał się pierwszy numer „Listów Harbińskich”, wydany formalnie pod patronatem GP. Gazeta zasadniczo różniła się od „Tygodnika Polskiego” otwartością i tematyką publikowanych artykułów. Poza historią, kulturą i życiem Polonii w Chinach oraz orientalistyką sporo uwagi poświęcane było na jej łamach życiu innych lokalnych wspólnot. Często publikowano artykuły w językach ukraińskim i angielskim. Czasopismo wydawało dodatek „Głos Studenta”, będący organem PKS. Ostatni, dziewiąty numer ukazał się za marzec i kwiecień 1936 r. Pismo nie zyskało dużej popularności, więc od początku borykało się z problemami finansowymi, co później przełożyło się na częstotliwość wydawania: początkowo ukazywało się trzy razy w miesiącu, później co dwa tygodnie, następnie raz na miesiąc, a w końcu raz na dwa miesiące⁵⁷. Od 31 III do 26 VI 1932 r. prowadzony był cykl wykładów kursu ogólnokształcącego w PKW. Większość miała charakter kulturalno-oświatowy, np. „Historia i kultura Gruzji”, „Literatura tatarska”, „Kultura i sztuka współczesnej Estonii”⁵⁸.

16 IV 1932 r. PKS w Harbinie zorganizowało wieczór w sali GP. Przygotowano suto zastawiony stół i potańcówkę, na której obecni byli przedstawiciele ukraińskiej diaspory⁵⁹. Jak dotychczas ukraińscy przywódcy nie byli chętni do nawiązywania kontaktów z Polonią. W prywatnym liście z 18 IV 1932 r. prezes Proswity w Harbinie zwrócił się do centrali we Lwowie o radę w sprawie stosunków z GP:

Gospoda Polska próbuje narzucić nam relację i prosi towarzystwo o przeczytanie dwóch tekstów o tematyce ukraińskiej: „o literaturze ukraińskiej” i „etnograficzno-historyczne cechy narodu ukraińskiego” [...]. Prosimy o radę, czy przyjąć, czy odrzucić zaproszenie, biorąc pod uwagę, że społeczeństwo nie osądzi nas za siedem grzechów głównych. Nie możemy sami zdecydować.

ukraińskich organizacji w Harbinie. W latach 1932–1937 współwłaściciel i administrator gazety „Mandżurski wistnyk”.

⁵⁵ WBH, OIISG, I.303.4.5515, Stosunek państw i krajów Dal. Wsch. do zagadnienia ukraińskiego za 1933–1935 rok. Sprawozdanie por. Z. Krosnowskiego do kapitana E. Charasz-kiewiczza, 30 IX 1931.

⁵⁶ Mykoła Koblanski (1887–1946) – ukraiński nauczyciel w wielu gimnazjach na Dalekim Wschodzie. Był jednym z założycieli towarzystwa Proswita. Od 1933 r. członek Ukraińskiej Komisji Nauczycielskiej w Harbinie.

⁵⁷ K. Yong-Deog, *Życie...*, s. 136–137.

⁵⁸ *Kronika miejscowa*, „Listy Harbińskie” 1932, nr 7, s. 6.

⁵⁹ *Wieczór studencki*, „Listy Harbińskie” 1932, nr 9, s. 8.

Następnie Paslawski zauważył, że widać pewne zainteresowanie polskiego ośrodka w Harbinie sprawami ukraińskimi, jednak „to jest *Timeo Danaos*⁶⁰, bo mieliśmy już gorzkie doświadczenie 500 lat współistnienia”⁶¹. 4 V 1932 r. Związek Młodzieży Ukraińskiej zorganizował swoją pierwszą imprezę w sali GP. Znaczna część Ukraińców nie chciała uczestniczyć w zabawie tanecznej, uważając, że nie jest patriotyczna. Gazeta „Ukrajński łysty z Dalekoho Schodu” pisała jednak: „Niektórzy patrioci nie poszli na imprezę Gospody Polskiej, twierdząc, że jest ona antypatriotyczna, ale czy gdyby zorganizowali ją w moskiewskiej sali, to byłaby patriotyczna?”⁶². 14 maja Ukraińskie Koło Studenckie zorganizowało w pomieszczeniu towarzystwa GP kolejny wieczorek taneczny⁶³. Podobny wieczór dla ukraińskiej młodzieży, w którym uczestniczyło ponad sześćset osób, odbył się 16 maja w pomieszczeniach gmachu domu polskiego. Program imprezy przygotowany został przez Ukraińców, co nadało jej charakter narodowy. Później zostało to nawet odnotowane przez rosyjską prasę⁶⁴. Nieco później gazeta „Listy Harbińskie” opublikowała bardzo ważny artykuł pt. *Wielka praca*, który wzywał Ukraińców do walki z kompleksami i skoncentrowania się na swojej ukraińskości. Zdaniem autora język ukraiński był w Harbinie prawie niesłyszalny, więc inne narody nie odróżniały Ukraińców od pozostałych Słowian⁶⁵. Artykuł Haliny Bączkowskiej *Taras Szewczenko a naród polski* przedstawiał kontrargumenty wobec wysuwanych pod adresem ukraińskiego wieszca oskarżeń o antypolskość. Autorka argumentowała ponadto za potrzebą tłumaczenia jego poezji na język polski i prowadzenia badań komparatystycznych⁶⁶. W tym samym czasie gazeta „Ukrajński łysty z Dalekoho Schodu” opublikowała niewielką notatkę *Polska gazeta o nas*, w której bardzo pozytywnie wyrażała się o „Listach Harbińskich”⁶⁷.

6 VI 1932 r. na łamach PKW opublikowany został esej Ołeny Rejter⁶⁸ pt. *Etnograficzne i historyczne cechy narodu ukraińskiego* – ostatni z serii

⁶⁰ Sformułowania „*Timeo Danaos et dona ferentes*” używano w przenośni, aby ostrzec przed nadmierną łatwowiernością.

⁶¹ ЦДІАЛ, ф. 348, оп. 1т., спр. 6319, Листування з радою далекохідного філіалу товариства Просвіта в м. Харбін про його діяльність і перспективу організування українських переселенців у Маньчжурії і Китаю, зокрема в містах Тяньсін, Ханькоу, Циндао і інших, а також висилку літератури, дару львівській Просвіті, сплату членських внесків останній, 1929–1936, к. 16, 49.

⁶² *Біжуча хроніка*, „Українські листи з Далекого Сходу” (Harbin) 1932, № 3, s. 3–4.

⁶³ *Традиційну польски бал*, „Listy Harbińskie” 1932, nr 9, s. 6.

⁶⁴ *Два студенческих вечера*, „Запя” (Harbin) 1932, № 134.

⁶⁵ L. Bartold, *Wielka praca*, „Listy Harbińskie” 1932, nr 10, s. 1.

⁶⁶ H. Bączkowska, *Taras Szewczenko a naród polski*, „Listy Harbińskie” 1932, nr 10, s. 6.

⁶⁷ *Польська газета про нас*, „Українські листи з Далекого Сходу” (Harbin) 1932, № 4, s. 4.

⁶⁸ Ołena Rejter (1898–1960?) – inżynier i aktywistka kulturalna w Mandżurii. Kierowała kobiecym oddziałem Proswity w Harbinie. Pisała artykuły o życiu w Chinach dla lwowskich czasopism.

referatów orientalistycznych⁶⁹. Dwunasty numer „Listów Harbińskich” zawierał artykuł Josypa Jakymiwa⁷⁰ pt. *Pamięci Kobzarza Ukrainy*⁷¹. Wiadomo, że tematykę „Listów Harbińskich” w całości kontrolował polski wywiad, o czym świadczą datowane na 6 IV i 13 VI 1932 r. tajne dokumenty od por. Zygmunta Krosnowskiego do kpt. Edmunda Charaszkiwicza, szefa Ekspozytury 2 Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w Warszawie⁷². 14 czerwca w GP odbył się pierwszy tego typu wieczór poetycki z udziałem przedstawicieli społeczności polskiej, ukraińskiej, tatarskiej i gruzińskiej. Słowo powitalne wygłosiła Helena Pelcowa, podkreślając wagę tego wydarzenia i nadzieję na kontynuację bliskiej współpracy między narodami. Pierwszym prelegentem był Hussein Abdiusz z opowiadaniem *Na brzegu*, które było częścią cyklu o życiu tatarskiej emigracji na Dalekim Wschodzie. Lidia Chajndrawa zaprezentowała kilka swoich wierszy, Iwan Paślawski odczytał poezję patriotyczną, m.in. *W niewoli babilońskiej* i *Wiosnę nad Bajkałem*, dramaturg Josyp Jakymiw przedstawił dwa akty sztuki *Dzieci Ukrainy*, a pan Patiaszwili zadeklamował kilka lirycznych wierszy ze swojego zbioru *Księga Gruzji*. Największą furorę zrobił występ Stanisława Balińskiego⁷³, który przeczytał kilka swoich poezji ze zbioru *Wieczór na Wschodzie*⁷⁴.

Z powodu wyjazdu Balińskiego z Harbinu towarzystwa ukraińskie i gruzińskie zorganizowały dla niego uroczyste pożegnanie. Dokumenty ekspozytury odnotowują ważną rolę tej osoby w nawiązywaniu stosunków między narodami prometejskimi. Dość często jako wicekonsul finansował on wieczory organizowane przez GP dla innych mniejszości⁷⁵. 1 XI 1932 r. „Listy Harbińskie” zmieniły nazwę na „Daleki Wschód”. W piśmie wciąż obecna była tematyka ukraińska. Artykuł Iwana Mychajłowycza⁷⁶ *Ukraińcy na Dalekim Wschodzie* przedstawiał na przykład historię i przyczyny pojawienia się

⁶⁹ *Український відчит в „Господа Польська”, „Українські листи з Далекого Сходу” (Harbin) 1932, № 4, s. 3.*

⁷⁰ Josyp Jakymiw (1883–1969) – ukraiński dramaturg tworzący na Dalekim Wschodzie. Jego teksty ukazywały się w rosyjskiej gazecie „Nasz put”, gdzie nie rozróżniał ukraińskiej emigracji od rosyjskiej. Później krytykowany był za to przez ukraińską diasporę.

⁷¹ O. Jakimow, *Pamięci Kobzarza Ukrainy*, „Listy Harbińskie” 1932, nr 12, s. 5.

⁷² CAW, OIISG, I.303.4.5443, Stosunek państw i krajów Dal. Wsch. do zagadnienia narod. i prom. Sprawozdanie por. Z. Krosnowskiego do kapitana E. Charaszkiwicza, 6 IV 1932, zał. do: L. dz. 495/28/32; ibidem, Sprawozdanie por. Z. Krosnowskiego do kapitana E. Charaszkiwicza, 13 VI 1932, zał. do: L. dz. 950/40/32.

⁷³ Stanisław Baliński (1898–1984) – wybitny polski poeta, prozaik i dyplomata. Autor tomów poetyckich: *Wieczór na Wschodzie* (1928), *Wielka podróż* (1941) i in. Od 1 I 1929 do 6 VIII 1931 r. pełnił funkcję wicekonsula II klasy w Harbinie.

⁷⁴ *Wieczór autorski*, „Listy Harbińskie” 1932, nr 12, s. 8.

⁷⁵ WBH, OIISG, I.303.4.5443, Stosunek państw i krajów Dal. Wsch. do zagadnienia narod. i prom. Sprawozdanie por. Z. Krosnowskiego do kapitana E. Charaszkiwicza, 21 VI 1932, zał. do: L. dz. 960/49/32.

⁷⁶ Pseudonim Iwana Paślawskiego.

ukraińskiej emigracji w Zielonym Klinie oraz Mandżurii⁷⁷, a w numerze 22 ukazał się ciekawy tekst pt. *Stow. Gospoda Polska a Kolonje Cudzoziemskie w Harbinie*⁷⁸.

Kluby Prometeusz oraz Młody Prometeusz w Harbinie

Latem 1932 r. przedstawiciele narodów gruzińskiego, turecko-tatarskiego i ukraińskiego podjęli w Harbinie dyskusję na temat utworzenia Klubu „Prometeusz”. Jego głównym zadaniem miało być organizowanie regularnych spotkań o charakterze kulturalnym i edukacyjnym oraz pomoc w zawiązaniu bliskich stosunków przeciwko propagandzie i działalności Rosjan. Próby ustanowienia ściślejszych relacji podejmowano już wcześniej, ale ukraińska diaspora nie miała wtedy własnej siedziby. Iwan Swit⁷⁹ wspomina, że Fedir Bohdan⁸⁰ zwrócił się kiedyś do prezesa towarzystwa Proswita z prośbą o pogłębienie współpracy z Tatarami i Gruzinami pod polską opieką. Dawny znajomy Bohdana Bogdan Michowski był aktywnym członkiem polskiej organizacji PKW i to on zaproponował korzystanie z lokalu GP. Szybki rozwój wydarzeń miał na celu przede wszystkim przeciwdziałanie aktywnej działalności Rosyjskiej Partii Faszystowskiej z Konstantinem Rodzajewskim na czele. Ostatecznie uzgodniono, że stowarzyszenie Ukraińców, Gruzinów i Tatarów będzie pracować w lokalu GP. Klub „Prometeusz” musiał organizować swoje wydarzenia we współpracy z PKW⁸¹. Po długiej debacie pod koniec sierpnia 1932 r. prezes Proswity podpisał w mieszkaniu Pelca statut Prometeusza, a pierwsze spotkanie zaplanowano na listopad. Założycielami Klubu byli: Gruzini Ewsewaj Achwelediani i Cyryl Keidja, przedstawiciel Tatarów Hussein Abdusz, Ukraińcy Iwan Swit, Iwan Paśławski i Ołena Rejter oraz Polacy Władysław Pelc i Bogdan Michowski. Prezesem został Swit, a sekretarzem – Paśławski⁸². Później funkcję wiceprezesa pełnił Giorgi

⁷⁷ I. Mychajłowycz, *Ukraińcy na Dalekim Wschodzie*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1932, nr 21, s. 11–13.

⁷⁸ L. Wleciał, *Stow. Gospoda Polska a Kolonje Cudzoziemskie w Harbinie*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1932, nr 22, s. 18–19.

⁷⁹ Iwan Switlanow (1897–1989), znany również jako Iwan Swit – ukraiński działacz społeczny, dziennikarz, wydawca na Dalekim Wschodzie i badacz ukraińskiej emigracji. Redaktor i założyciel gazety „Mandżurski wistnyk”.

⁸⁰ Bohdan Fedir (1902–1945) – ukraiński działacz, członek towarzystwa Proswita, zwolennik hetmanatu. Jeden z twórców powstałego w marcu 1934 r. harbińskiego oddziału Ukraińskiego Związku Włościan-Państwowców.

⁸¹ I. Світ, *Українсько-японські взаємини 1903–1945: Історичний огляд і спостереження*, Нью-Йорк 1972, s. 119.

⁸² WBH, OIISG, I.303.4.5515, Stosunek państw i krajów Dal. Wsch. do zagadnienia ukraińskiego za 1933–1935 rok. Ukraiński Związek Narodowy Zielonej Ukrainy, 29 I 1937, zał. do: L. dz. 260/11/2/37.

Baramidze, a Amrullah Agejew był sekretarzem. Początkowo działalność Klubu spotkała się z niechęcią, ponieważ jeden z przedstawicieli starszego pokolenia polskiej emigracji, który był jednocześnie administratorem GP, nie chciał, by w budynku przebywały osoby nienależące do polskiej organizacji. Stowarzyszeni w PKW Pelc i Michowski zwrócili się jednak do konsula o pomoc w tej sprawie, co przyniosło pozytywny skutek.

12 XI 1932 r. o ósmej wieczorem Klub „Prometeusz” został oficjalnie otwarty. Zebrało się wówczas około osiemdziesięciu osób z narodów prometejskich, a także członkowie PKW i przedstawiciele starszego pokolenia Polonii, którzy mieli zabezpieczać spotkanie na wypadek konfliktu z policją. Iwan Swit wygłosił słowo wstępne, Helena Pelcowa odczytała esej *Polska a ruchy wolnościowe w XIX stuleciu*, a wiceprezes Cyryl Keidja opowiadał o literaturze gruzińskiej i recytował poezję. Podczas trwającego do drugiej w nocy bankietu śpiewano również po tatarsku, gruzińsku, ukraińsku i polsku⁸³. Trochę później w uroczystości dwudziestopięciolecia powstania GP wzięli udział przedstawiciele różnych narodów mieszkających w Harbinie⁸⁴. Z dokumentów Ekspozytury nr 2 dowiadujemy się, że MSZ wysłało na Daleki Wschód Aleksandra Kwiatkowskiego „Cholskiego”⁸⁵, by zajął się realizacją spraw prometejskich⁸⁶. Wyjeżdżając do Harbinu, 30 XI 1932 r. otrzymał on od kpt. Edmunda Charaszkiwicza 70 dol. na sprawy ukraińskie⁸⁷. Można więc przypuszczać, że działalność Klubu w znacznym stopniu zależała od finansowania przez Ekspozyturę nr 2.

12 I 1933 r. odbyło się spotkanie Prometeusza, w którym wzięli udział Azerowie, Gruzini, Ukraińcy i Polacy. Odczytano wówczas dwa referaty: *Geneza narodu ukraińskiego* i *Historia Azerbejdżanu*⁸⁸. W 1933 r. w drugim numerze „Dalekiego Wschodu” ukazał się przedruk artykułu Jana Lipowieckiego *Symon Petlura* z czasopisma „Wschód-Orient”, poświęcony rocznicy ogłoszenia niepodległości Ukrainy. Ciekawe jest również to, że opublikowano go w dwóch językach – polskim i angielskim⁸⁹. 14 stycznia w Harbinie odbył się bal ukraińskich studentów⁹⁰. W tym samym numerze powiadamiano o organizowanych

⁸³ *Otwarcie Klubu Prometheus*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1932, nr 22, s. 26.

⁸⁴ *Obchód 25-ciolecia istnienia Stow. Gospoda Polska*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1932, nr 23–24, s. 16–17.

⁸⁵ Aleksander Kwiatkowski (1894–1980) – polski oficer kawalerzysta, funkcjonariusz wywiadu wojskowego. Pełnił funkcję konsula w Harbinie w latach 1932–1938.

⁸⁶ WBH, OIISG, I.303.4.5443, Stosunek państw i krajów Dal. Wsch. do zagadnienia narod. i prom., Informacja dla Martina – stan naszych prac prometeuszowskich na Dalekim Wschodzie, 13 XII 1932, zał. do: L. dz. 1754/2/2.

⁸⁷ WBH, OIISG, I.303.4.5535, Koło Wschodoznawcze w Charbinie. OKM odz. zagr., O wyjaśnieniu rozchodowanych kwot i nadesłanie wydawnictwa Ursusów, 10 VI 1933, zał. do: L. dz. 939/33.

⁸⁸ *Вечер „Прометей”*, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1933, № 1, s. 3.

⁸⁹ J. Lipowiecki, *Symon Petlura*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 2, s. 9–11.

⁹⁰ *Bal studentów Ukraińców*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 2, s. 14.

przez ukraińską diasporę uroczystościach z okazji Dnia Jedności, które odbyły się 22 stycznia w wynajętej sali polskiego towarzystwa⁹¹. Na 17 stycznia zaplanowano zaś kolejne spotkanie w Klubie „Prometeusz” z ciekawymi dyskusjami, herbatą i tańcami⁹². W czwartym numerze z 1933 r. ukazał się przedruk artykułu z „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego” pt. *Dwaj Poeci Ukraińscy*. Dokonano w nim krótkiej analizy twórczości Maksyma Rylskiego i Pawła Tyczyzny. Warto dodać, że artykuł był dwujęzyczny – opublikowany po ukraińsku i polsku⁹³.

W sobotę 11 II 1933 r. odbył się tradycyjny bal polski, na który przybyli przedstawiciele różnych państw i narodów, a 23 lutego zorganizowano tradycyjną herbatkę i dyskusję w Klubie „Prometeusz”. Leon Michowski, Hussein Abdusz i Cyryl Keidja wygłosili referaty: *Teatr tatarski, Polska a narody Europy Wschodniej* oraz *Język ukraiński*⁹⁴. Po prezentacjach przyszedł czas na picie herbaty, tańce i powieść muzyczną na cześć poety Habbdulla Tukaja⁹⁵. W szóstym numerze „Dalekiego Wschodu” ukazał się ważny artykuł Konstantego Symonolewicz, w którym poddał on krótkiej analizie twórczość ukraińskiego poety Jewhena Małaniuka⁹⁶. W tym samym czasie Ekspozytura nr 2 nawiązała kontakt z Wiktorem Kułabką-Koreckim „Turowem”⁹⁷. Oznacza to, że polski wywiad próbował kontaktować się nie tylko ze zwolennikami rządu URL, ale także z sympatykami Skoropadskiego. W specjalnym dokumencie wywiadu z 16 III 1933 r. napisano, że agent „Maciej” wysłał pismo i przyczynił się do znacznego przebudzenia wśród ukraińskiej młodzieży⁹⁸. 2 IV 1933 r. w wielkiej sali GP odbyła się zorganizowana przez Proswitę uroczysta akademicka ku czci Tarasa Szewczenki. Z tej okazji w siódmym numerze „Dalekiego Wschodu” ukazał się ukraińskojęzyczny artykuł Jakymiwa pt. *Pamięci Kobziarza Ukrainy*, poświęcony 72 rocznicy śmierci poety. Wydarzenie zgromadziło przedstawicieli polskiej i ukraińskiej diaspory. Dwa ważne wykłady wygłosili wówczas Petro Marczyszyn⁹⁹

⁹¹ *Rocznica niepodległości Ukrainy*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 2, s. 14.

⁹² *Kolejna herbatka Prometeusza*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 2, s. 14.

⁹³ *Dwaj Poeci Ukraińscy (Przedruk z biuletynu Polsko-Ukraińskiego № 2)*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 4, s. 7–8.

⁹⁴ *Herbatka i odczyt dyskusyjny w „Prometeuszu”*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 4, s. 17.

⁹⁵ *В клубъ „Прометей”*, „Маньчжурський вѣстник” (Harbin) 1933, № 4, s. 3.

⁹⁶ *Eugenjusz Małaniuk, Poeta-Rycerz*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 6, s. 12–13.

⁹⁷ Wiktor Kułabko-Korecki (1874–1970) – inżynier, profesor i ukraiński działacz społeczny w Harbinie. Dyrektor Departamentu Poczty i Telegrafów w rządzie Fedira Lyzohuba, członek Ukraińskiego Związku Włościan-Państwowców, profesor Uniwersytetu Świętego Włodzimierza w Harbinie. Zwolennik zbliżenia rosyjsko-ukraińskiego. W Harbinie mieszkał od 1921 r.

⁹⁸ WBH, OIISG, I.303.4.5535, Koło Wschodoznawcze w Charbinie. OKM odz. zagr., Sprawozdanie Macieja do Marka, 6 III 1933, zał. do: L. dz. 804/33.

⁹⁹ Petro Marczyszyn (1892–1954) – znany ukraiński aktywista na Dalekim Wschodzie. Walczył w pierwszej wojnie światowej, a następnie trafił do rosyjskiej niewoli. Należał do Proswity i innych organizacji w Harbinie. Członek redakcji gazety „Mandżurski wistnyk” i redaktor ukraińskiego czasopisma „Daleki Wschód”. Do 1939 r. prowadził prywatną praktykę

i Iwan Mozolewski¹⁰⁰. Deklamacje i chór poprowadził Semen Kukuruza¹⁰¹, a scenki *Na grobie Tarasa* przedstawili Pawło Jachno, Ołeś Mykułycz¹⁰² i Iwan Paślawski. Klub „Prometeusz” reprezentowany był przez Iwana Swita i kilku innych członków¹⁰³. W drugiej połowie kwietnia zaplanowano kolejną filiżankę herbaty oraz dyskusję Klubu. Jak już wspomniano, w każdym takim spotkaniu uczestniczyło co najmniej sto osób¹⁰⁴.

3 V 1933 r. wieczorem odbyła się uroczysta akademie z okazji święta konstytucji, w której wzięli udział przedstawiciele różnych narodów¹⁰⁵. W sobotę 6 maja zorganizowano natomiast zebranie w Klubie „Prometeusz”, w którym wzięło udział 150 osób. Tradycyjnie odczytano wówczas trzy referaty: Ewsewij Achwlediani mówił o życiu i twórczości gruzińskiego poety Nikołoża Barataszwliego, Hussejin Abdiusz wygłosił wykład na temat tatarskiego poety Habbdulla Tukaja, a Iwan Swit przeczytał esej o życiu i twórczości ukraińskiego poety Bohdana Łepkiego. Podczas uroczystości jeden z autorów powiedział: „W Klubie Prometeusz słowo »mniejszość« nie powinno już być słyszane, ponieważ ludy reprezentowane w »Prometeuszu« liczą 80 milionów i niedorzeczne jest uważać je za małe narody”¹⁰⁶. 25 V 1933 r. w budynku UDN zorganizowano wieczór poświęcony Symonowi Petlurze, a oprócz Ukraińców zgromadzili się na nim przedstawiciele innych społeczności Harbinu i członkowie Prometeusza. Wydarzenie poprowadził gen. Gieorgij Mandryka¹⁰⁷, a odczyty wygłosili Dmytro Barczenko¹⁰⁸, Mychajło Milko¹⁰⁹ oraz Iwan

nauczycielską, a później pracował jako nauczyciel matematyki w katolickim liceum św. Mikołaja w Harbinie. 22 XII 1948 r. aresztowany przez chińskie władze komunistyczne i wraz z personelem liceum deportowany do ZSRR. Zob. J. Hermanowicz, *Przeżyłem sowieckie łagry. Wspomnienia*, Warszawa 2014.

¹⁰⁰ Iwan Mozolewski (1862–1940) – znany lekarz na Dalekim Wschodzie, orientalista amator, członek wielu ukraińskich organizacji. W latach 1910–1911 i 1921 brał udział w walce z epidemią dżumy w Mandżurii.

¹⁰¹ Semen Kukuruza (1883–1937) – ukraiński chórmistrz i działacz kulturalny. Na początku 1933 r. zainicjował odtworzenie ukraińskiego chóru, który uczestniczył w ukraińskich programach radiowych nadawanych w Harbinie.

¹⁰² Ołeś Mykułycz (1911–1947) – sekretarz Ukraińskiego Związku Młodzieży w Harbinie. Jedna z kluczowych postaci Ukraińskiej Siczy Dalekowschodniej (1936–1940).

¹⁰³ *Obchód ku czci Tarasa Szewczenko*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 7–8, s. 17.

¹⁰⁴ *Z życia klubu Prometeusz*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 7–8, s. 18.

¹⁰⁵ *Академія у поляков*, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1933, № 14, s. 4.

¹⁰⁶ *Вечер „Прометей”*, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1933, № 15, s. 3.

¹⁰⁷ Gieorgij Mandryka (1869–1937) – generał lejtnant rosyjskiego Sztabu Generalnego, generał batalionu, dowódca II Korpusu Siczy Zaporoska. Brał udział w tłumieniu powstania bokserów w Chinach, wojnie japońsko-rosyjskiej i pierwszej wojnie światowej.

¹⁰⁸ Dmytro Barczenko (1890–1944) – lekarz, działacz społeczny i dziennikarz w Mandżurii, tłumacz języka chińskiego. Brał udział w walkach wyzwoleniczych w latach 1917–1921 i był członkiem wielu ukraińskich organizacji w Harbinie.

¹⁰⁹ Mychajło Milko (1903–1946) – ukraiński działacz społeczno-polityczny i dziennikarz w Chinach. Członek Centralnego Związku Ukraińskich Studentów. Brał aktywny udział we współpracy z narodami Kaukazu.

Paślawski¹¹⁰. Klub „Prometeusz” miał również dołączyć do uroczystości obchodów dnia niepodległości Gruzji¹¹¹. Ciekawe, że w tym samym numerze „Dalekiego Wschodu” znalazła się lista osób, które ufundowały honorowe bilety na polski bal 11 II 1933 r. Wśród Ukraińców figurują tam nazwiska Szewczenko i Kułabko-Korecki¹¹². Ostatni duży wieczór Prometeusza przed wakacjami odbył się 10 czerwca, a Iwan Swit przedstawił na nim roczne sprawozdanie z działalności Klubu¹¹³. 25 lipca prometejska gazeta kontynuowała publikację tekstów o Ukraińcach: w numerze 13–14 przedrukowała poświęcony Mykole Sadowskiemu-Tobylewiczowi artykuł z „Tryzuba” pt. *Pamięci Kolosa*¹¹⁴, a 31 sierpnia w numerze 15–16 – ukraińskojęzyczny tekst *Karta z historii (W rocznicę Połtawy)*¹¹⁵.

16 IX 1933 r. Klub „Prometeusz” wybrał nowe kierownictwo, na czele którego stanął prezes dr Dmytro Barczenko¹¹⁶. Aby zrozumieć kontekst tych wydarzeń, można odwołać się do nieco późniejszego listu Iwana Paślawskiego z 31 VIII 1934 r., który pisał o Barczence, że to „[c]złowiek z głową, ale uzależniony od Gospody Polskiej”¹¹⁷. W numerze „Dalekiego Wschodu” z 30 IX 1933 r. ukazał się anglojęzyczny artykuł *Fakty o Ukrainie*. Co ciekawe, jego autor szacował terytorium Ukrainy na 735 562 km kw. z populacją 43 830 000 osób. Znalazły się tam również krótkie informacje na temat geografii i historii Ukrainy¹¹⁸. Dość krytycznie wyrażał się o tych statystykach Włodzimierz Bączkowski, ale zrzucał to na karb przyjaznej propagandy i szczerzej sympatii gazety dla sprawy¹¹⁹. 9 X 1933 r. Władysław Pelc pisał do niego, że mimo znacznego postępu w zbliżeniu z Ukraińcami relacje wciąż są dość trudne. Zaplanowano utworzenie oddziałów Klubu w Mukdenie, Tiencinie i Szanghaju. W tatarskiej diasporze ukazywało się wówczas prometejskie pismo „Czaksze”. Poważne problemy finansowe miał na początku działalności „Mandżurski wistnyk”, dopóki nie został wsparty w tej mierze przez polski wywiad. Z powodu braku środków żadnego pisma nie wydawała

¹¹⁰ *Panichida po Ś.P. Atamanie Szymonie Petlurze*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 11–12, s. 17.

¹¹¹ *Z życia klubu Prometeusz*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 9–10, s. 11–12.

¹¹² *Lista osób, które złożyły ofiary za bilety honorowe na Polski bal tradycyjny dn. 11 lutego 1933 r.*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 9–10, s. 15–16.

¹¹³ *Wieczór Klubu Prometheusz*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 11–12, s. 17.

¹¹⁴ *Пам'яті Велетня*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 13–14, s. 15–17.

¹¹⁵ *Сторінка Історії (В річницю Полтави)*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 15–16, s. 9.

¹¹⁶ *Walne Zebranie Klubu Prometeusz*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 17–18, s. 12.

¹¹⁷ ЦДІАЛ, ф. 348, оп. 1т., спр. 6319, Листування з радою далекосхідного філіалу товариства Просвіта в м. Харбін про його діяльність і перспективу організування українських переселенців у Маньчжурії і Китаю, зокрема в містах Тяньсін, Ханькоу, Циндао і інших, а також висилку літератури, дару львівській Просвіті, сплату членських внесків останній, 1929–1936, к. 23.

¹¹⁸ *Facts about Ukraine*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 17–18, s. 14–16.

¹¹⁹ *Daleki Wschód*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1934, nr 1, s. 11.

zaś diaspora gruzińska. Do Harbinu regularnie trafiało natomiast około dwudziestu egzemplarzy „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego”¹²⁰.

Po odzyskaniu własnego UDN w listopadzie 1933 r. członkowie Klubu chcieli przenieść działalność poza ściany GP. Przede wszystkim spowodowane było to pewnymi utrudnieniami ze strony przedstawicieli starszego pokolenia Polaków oraz wyjazdem niektórych członków PKW z Harbinu. Jak pisał Iwan Swit, „zaczęły wiać inne wiatry”. Spotkania w ukraińskim lokalu umożliwiałyby skuteczniejsze przeciwstawianie się działaniom Rosji. Przez długi czas sprawa oddania budynku opisywana była również w rosyjskiej prasie, która przypuszczała nieuzasadnione ataki. Ogólnie rzecz biorąc, gazeta „Nasz put” krytykowała członków nowo wybranego zarządu Ukraińskiego Domu. Barczenko został na przykład nazwany Polakiem, a Marczyszyn – Austriakiem bez związków ze sprawami ukraińskimi¹²¹. 2 XII 1933 r. w sali polskiej odbył się bal etnograficzny, w którym wzięła udział duża liczba prometejczyków¹²².

Nowym etapem ruchu prometejskiego w Harbinie były wydarzenia związane z Klubem „Młodego Prometeusza”, który powstał w grudniu 1933 r. z inicjatywy ukraińskiej organizacji młodzieżowej Zielony Klin. W każdą środę odbywały się w nim spotkania, na których rozmawiano na tematy społeczno-polityczne, kulturalne i historyczne. Ponadto zarząd Klubu spotykał się w każdy poniedziałek, aby planować przyszłość i rozwiązywać ważne kwestie¹²³. Większość członków stanowili ludzie młodzi, dlatego liczone na ożywienie działalności stowarzyszenia. 29 XII 1933 r. odbyło się zebrania Młodego Prometeusza, na którym omówiono szereg ważnych spraw¹²⁴. 20 I 1934 r. ogłoszono, że w każdym numerze „Mandzurskiego wistnyka” znajdzie się odrębna kolumna poświęcona ruchowi prometejskiemu. Przed Młodym Prometeuszem postawiono szereg celów: „Filia Młodego Prometeusza starała się kompleksowo objąć historię i kulturę narodów, które nie miały własnego państwa i znalazły się na Dalekim Wschodzie”. Plan zakładał pogłębienie współpracy społecznej i politycznej za pomocą pozytywnej propagandy, dlatego organizowano różne kursy, wykłady, dyskusje i spotkania. Kierownictwo składało się z dwunastu członków¹²⁵. Na czele filii młodzieżowej stał Wołodymyr Jachno¹²⁶,

¹²⁰ ВВН, ОПСГ, І.303.4.5443, Stosunek państw i krajów Dal. Wsch. do zagadnienia narod. i prom., Odpis listu W. Pelca, skierowanego do p. Wł. Bączkowskiego, 9 II 1933, zał. do: L. dz. 571/II.inf/2/II/33.

¹²¹ *Української колонії предстоит завтра трудный экзамен*, „Наш путь” (Harbin) 1933, ч. 23, s. 6.

¹²² *Z życia klubu Prometeusz*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1933, nr 21–22, s. 16.

¹²³ „Прометей” у боротьбі за волю, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1934, nr 21, s. 1.

¹²⁴ *Молодой „Прометей”*, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1934, nr 1, s. 6.

¹²⁵ *Молодежь „Прометей”*, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1934, № 2, s. 2.

¹²⁶ Wołodymyr Jachno (1909–?) – brat Pawła Jachny. Znana postać wśród ukraińskiej młodzieży w Harbinie.

zastępcą kierownika ze strony Tatarów był Szajchulla Agiszew, ze strony Gruzinów – Wachtanh Matkawa, ze strony Polaków – P. Tika, sekretarzem – od 1935 r. Ołeksandr Łuszczenko¹²⁷, a skarbnikiem – Polak W. Budziński. W skład zarządu wchodził: przedstawiciele Tatarów Iziatulla Baiczurin i Safiullah Agiszew, Gruzinów Irakli Ionatamow i S. Larkenadze oraz Polaków Bogdan Mychowski¹²⁸.

W styczniu 1934 r. Władysława Pelca zwolniono z polskiego konsulatu. Formalnie powodem było zaniedbanie obowiązków, ale w rzeczywistości chodziło o wewnętrzne nieporozumienia wśród polskiej emigracji. Po jego odejściu PKW ostatecznie przestała istnieć. Przez pewien czas harbińczyk nie przerwał jednak pracy w Klubie „Prometeusz”, nawet po powrocie do Warszawy 10 maja. Biorąc pod uwagę jego wcześniejsze zasługi dla Prometeusza, szef Ekspozytury 2 kpt. Charaszkiwicz podejmował próby ponownego rozpatrzenia jego sprawy w celu umożliwienia mu kolejnego wyjazdu do Harbinu. Niestety, Pelc nie wrócił już do miasta, a jego wyjazd można uznać za początek końca działalności Klubu „Prometeusz”¹²⁹.

7 II 1934 r. W GP odbyło się zebranie Młodego Prometeusza, w którym uczestniczyło ponad osiemdziesiąt osób. Henryk Adamowski wygłosił referat *Stosunki Polaków z Gruziniami, Tatarami i Rosjanami*, a po zakończeniu prezentacji urządzono bankiet i śpiewy. 14 lutego w ramach Klubu odbyło się regularne spotkanie w sali Domu Ukraińskiego. Odczytano na nim referat *Kultura i historia czterech narodów*, a tatarska młodzież przedstawiła prace *O literaturze tiurko-tatarskiej* autorstwa Sali Agafurowej i *O historii Tatarów* autorstwa Marii Czurakowej¹³⁰. Wołodymyr Jachno podkreślił potrzebę zaangażowania jeszcze większej liczby młodych ludzi do przyszłej działalności¹³¹. 8 kwietnia w sali GP odbyło się spotkanie młodzieży prometejskiej. Agafurowa odczytała tekst na temat historii Złotej Ordy, a Iwan Swit – ciekawą prezentację o postaci Czyngis-chana, powołując się na japońskie źródła, które rzekomo stwierdzały, że mógł być Japończykiem¹³².

28 III 1934 r. członkowie Młodego Prometeusza odbyli zwyczajne spotkanie w lokalu Towarzystwa Gruzińskiego. Przedstawiono na nim rozprawkę Ionatamowa na temat historii Gruzji w okresie panowania królowej Tamary i króla Iraklego. W środę 4 kwietnia sympatycy Klubu zebrali się kolejny raz i wysłuchali referatu na temat historii Polski¹³³. 18 kwietnia zorganizowany został wieczór dla młodzieży prometejskiej, na którym w milej

¹²⁷ Ołeksandr Łuszczenko (1910–?) – ukraiński działacz w Harbinie, aktywny członek większości ukraińskich ruchów młodzieżowych w Chinach.

¹²⁸ В. Черномаз, *Українці в Китаї...*, s. 206.

¹²⁹ WBH, OIISG, I.303.4.5570, Sprawozdanie E. Charaszkiwicza do T. Drymmera, b.d.

¹³⁰ *Z życia „Młodego Prometeusza”*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1934, nr 1–2, s. 19.

¹³¹ *Чашка чая „Прометей”*, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1934, № 4, s. 3.

¹³² *Z życia „Młodego Prometeusza”*, „Daleki Wschód” (Harbin) 1934, nr 4, s. 21.

¹³³ *Молодой „Прометей”*, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1934, № 10, s. 2.

atmosferze wypito filiżankę herbaty. Sala Agafurowa wygłosiła wykład o Czyngis-chanie, co wywołało dyskusję na temat tatarskiej inwazji na Europę oraz bitwy nad Kałką¹³⁴. Na 5 maja zaplanowano w GP bal, z którego cały dochód miał być przekazany na budowę stadionu sportowego w pobliżu rzeki Sungari¹³⁵. W dniach 9–11 maja odbyło się zaś w Warszawie posiedzenie zarządu Prometeusza, na którym pod przewodnictwem Romana Smal-Stockiego planowano dalszą działalność. Toczyła się wówczas dyskusja o wysłaniu na Daleki Wschód dwóch delegatów, ale ostatecznie uznano, że pracuje tam wystarczająca liczba osób¹³⁶. Szczególnym wydarzeniem w życiu Klubu było przybycie do Harbinu w sierpniu 1934 r. wybitnego tatarskiego działacza i pisarza Ayasa Ischakiego. 19 IX 1934 r. zorganizowano kolejne spotkanie Prometeusza. Wieczór rozpoczął Iwan Swit, po czym Ischaki wygłosił esej na temat ambicji politycznych Tatarów. Po zebraniu odbyła się dyskusja o przystąpieniu ZSRR do Ligi Narodów¹³⁷. 16 listopada wieczór Prometeusza poświęcony był Ischakiemu. Zgromadzili się na nim przedstawiciele społeczności turecko-tatarskiej, kaukaskiej i ukraińskiej, a Ischaki przedstawił sprawozdanie na temat pracy klubów prometejskich w Europie¹³⁸.

17 XII 1934 r. Klub „Prometeusz” zgromadził członków Młodego Prometeusza, którzy spędzili czas w przyjemnej i swobodnej atmosferze. Pierwszym mówcą był przewodniczący Iwan Swit, który przekazał smutną wiadomość o śmierci przedstawiciela szefa rządu Azerbejdżanu Alimardana Topczybaszowa. Następnie dziennikarz odczytał esej na temat walki zniewolonych narodów o niezależność od władzy komunistycznej¹³⁹. Zimą 1934/1935 r. Prometeusz zorganizował duże zebranie w UDN, aby wyrazić protest przeciwko ZSRR. Obecni byli na nim również przedstawiciele diaspory ormiańskiej. Wśród ludności europejskiej rozpowszechniono ulotki, a całe wydarzenie relacjonowała później prasa japońska. 18 IV 1935 r. w sali Klubu zorganizowano bal prometejski¹⁴⁰. Później Prometeusz wraz z organizacją Concordia¹⁴¹ urządził w Harbinie marsz przeciwko polityce Moskwy. Warto wspomnieć o zorganizowanym 4 II 1935 r. wspólnym wyjeździe Polaków i Ukraińców na otwarcie kurultaju (rady chanów mongolskich) w hotelu Oriental w Mukdenie, w którym wzięło udział 41 delegatów narodów prometejskich¹⁴².

¹³⁴ В „Прометее”, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1934, nr 14, s. 3.

¹³⁵ Бал молодого „Прометей”, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1934, № 11, s. 4.

¹³⁶ P. Libera, *II Rzeczpospolita...*, s. 299.

¹³⁷ Собрание клуба „Прометей”, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1934, № 31, s. 3.

¹³⁸ Банкет „Прометей”, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1934, № 35, s. 3.

¹³⁹ Вечер клуба „Прометей”, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1934, № 36, s. 3.

¹⁴⁰ Баль молодечого „Прометей”, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1935, № 13, s. 3.

¹⁴¹ Stowarzyszenie Concordia w Mandżurii (滿洲國協和會) było również partią polityczną. Oficjalną ideologią państwa mandżurskiego było *minzú xiéhe* – przyznanie szerokich praw narodowych każdej grupie etnicznej i przekształcenie państwa w wielonarodowe. Zasade tę przestrzegano jednak tylko formalnie.

¹⁴² P. Libera, *II Rzeczpospolita...*, s. 471.

Japońska misja wojskowa zasadniczo traktowała Prometeusza neutralnie, ale często miała agentów wśród Rosjan, którzy informowali o działalności Klubu¹⁴³. Tajny raport sowieckiego wywiadu dla GUGB ZSRR z 26 VI 1935 r. stwierdzał, że w ostatnim czasie działalność Prometeusza w Harbinie podupadła. Jako prezes wskazany został Iwan Swit, ale co ciekawe, za faktycznego lidera Klubu uznano porucznika polskiej armii i pracownika polskiego konsulatu Zygmunta Krosnowskiego. Informowano, że Prometeusz miał też oddziały w Szanghaju i Tiencinie¹⁴⁴. W rzeczywistości nie było żadnych filii, a rosyjski wywiad pomylił je z innymi organizacjami kulturalnymi w tych miastach.

Z datowanej na 27 VII 1935 r. korespondencji między Barczenką a Pelcem dowiadujemy się, że łączyły ich dość ciepłe stosunki. Pierwszy z nich opowiadał o życiu wewnętrznym swojej kolonii i stworzeniu jednej organizacji – Ukraińskiej Kolonii Narodowej. Zostawszy w jej ramach ministrem spraw zagranicznych, informował o wzroście zainteresowania „naszymi sprawami” wśród ludności ukraińskiej. Szczegółowo opisał też negatywne zjawiska w kolonii i wskazał na brak ludzi, którzy pracowaliby na rzecz szerzenia idei ukraińskiej. Napisał, że zaledwie kilka dni wcześniej odbyło się spotkanie poświęcone sprawom URL, na którym omawiano również kwestię stosunków polsko-ukraińskich w tej części kraju. Brak tłumacza często uniemożliwiał dostęp do informacji z „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego”¹⁴⁵. List Pelca do Bączkowskiego z 22 VIII 1935 r. informował z kolei o niskim poziomie świadomości narodowej wśród Ukraińców w Mandżurii, co miało wynikać z faktu, że przez długi czas wiodącą rolę w życiu ukraińskiej diaspory odgrywał znany moskalofil Wiktor Kułabko-Korecki. Istniała jednak również kierowana przez Swita i Barczenkę bardzo energiczna grupa, która chciała prowadzić pożyteczną propagandę idei ukraińskiej. Z korespondencji wiadomo, że udzielono jej niewielkiej pomocy materialnej na publikację „Mandżurskiego wistnyka”, ale pod warunkiem, że pismo będzie przestrzegać zasad prometejskich i pozostanie w stałym kontakcie z gen. Wołodymyrem Salskim. Po roku pracy udało się osiągnąć dobre wyniki. Przykładowo promocja spraw ukraińskich za pośrednictwem japońskich znajomych Pelca doprowadziła do oddania Ukraińcom UDN i odsunięcia na boczny tor Kułabki-Koreckiego. Pelc zauważył, że „Mandżurski wistnyk” był świetnym miejscem do szerzenia propagandy. Za najważniejsze zadanie na rok 1935 uważał uzyskanie poparcia dla kampanii przeciwko idei zjednoczonej i niepodzielnej Rosji oraz rozbudzenie świadomości narodowej wśród Ukraińców, przyjęcie do Prometeusza

¹⁴³ Ibidem, s. 464.

¹⁴⁴ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України, ф. 1, спр. 12628, т. 8, Харбинское общество „Прометей”, к. 191–192.

¹⁴⁵ WBH, OIISG, I.303.4.5515, Stosunek państw i krajów Dal. Wsch. do zagadnienia ukraińskiego za 1933–1935 rok, List Barczenki z Dalekiego Wchodu do p. Pelca, 27 VII 1935, zał. do: L. dz. 2275/II/2/35.

niewielkiej grupy rzetelnie zweryfikowanych ludzi (innych jako sympatyków, a nie pełnoprawnych członków) i wreszcie zainicjowanie cyklu wydawnictw, których listą dysponował gen. Salski¹⁴⁶.

Mykoła Kowalewski¹⁴⁷ podczas konferencji na temat funkcjonowania Agencji Ekspresu Telegraficznego w dniu 6 II 1936 r. napisał, że dobrze byłoby mieć w Harbinie informatora, ponieważ w związku z możliwą wojną radziecko-japońską wielu Europejczyków zaczęło interesować się wydarzeniami na Dalekim Wschodzie. Na konferencji padło w związku z tym nazwisko Dmytra Barczenki, który był znaną postacią w Mandżurii, prezesem Klubu „Prometeusz” w latach 1934–1935 i miał zostać korespondentem agencji Express. Uznając go za człowieka o poglądach prometejskich, Kowalewski chciał zaproponować mu współpracę i ewentualnie zatrudnić jako stałego agenta na Dalekim Wschodzie z miesięczną pensją 100 zł. Później Barczenko mógłby otrzymywać większe wynagrodzenie, w zależności od jakości pracy informacyjnej. Już 5 IV 1936 r. Kowalewski poinformował Kierownika Podreferatu „B-u” o nawiązaniu kontaktu z Barczenką, który przyjął propozycję i rozpoczął organizowanie służby prasowej w Mandżurii¹⁴⁸.

Po wyjeździe z Harbinu Władysława Pelca i innych osób z PKW, po utworzeniu komitetu centralnego Idel-Ural, turecko-tatarskiej organizacji w Mukdenie i założeniu własnej gazety „Milli Bayraq” tatarska aktywność w Klubie spadła, podobnie jak w przypadku Ukraińców i Polaków¹⁴⁹. W 1936 r. zmieniła się też polityka japońskiej misji wojskowej wobec Ukraińskiej Kolonii Narodowej, przez co Ukraińcy zajęci byli problemami wewnętrznymi. Tematy prometejskie pojawiały się na stronach „Mandżurskiego wistnyka” coraz rzadziej, a ostatni numer polskiej gazety „Daleki Wschód” ukazał się za marzec i kwiecień 1936 r. W 1937 r. nie znaleźliśmy już żadnych wzmianek o spotkaniach Klubu, a kilka artykułów opublikowało jedynie ukraińskie czasopismo¹⁵⁰. Kolejną przyczyną spadku aktywności Klubu „Prometeusz” była zmiana wektora polityki zagranicznej Polski i ówczesne wydarzenia międzynarodowe.

¹⁴⁶ Ibidem, Stosunek państw i krajów Dal. Wsch. do zagadnienia ukraińskiego za 1933–1935 rok, List Augusta do Stanisława, 22 VIII 1935.

¹⁴⁷ Mykoła Kowalewski (1892–1957) – znany ukraiński dziennikarz, polityk i sowietolog, minister spraw rolnych URL. Od 1927 r. mieszkał w Warszawie, gdzie aktywnie uczestniczył w ruchu prometejskim, współpracował z władzami URL na uchodźstwie, a także z Instytutem Wschodnim i Instytutem Badania Spraw Narodowościowych. Kierował Agencją Telegraficzną „Express” (ATE).

¹⁴⁸ P. Libera, *II Rzeczpospolita...*, s. 378–379.

¹⁴⁹ І. Світ, *Клюб...*, s. 5.

¹⁵⁰ *Правление клуба „Прометей”, „Маньчжурський вістник”* (Harbin) 1937, № 1, s. 1; *Протест „Прометей” против СССР*, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1937, № 5, s. 2; *Прометеевская страница*, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1937, № 14, s. 4; *Прометеевская страница*, „Маньчжурський вістник” (Harbin) 1937, № 20, s. 4.

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza kontekstu oraz historii działalności Klubu „Prometeusz” i jego oddziału Młody Prometeusz w Harbinie. Oficjalnie klub otwarty został 12 XI 1932 r. w domu Gospody Polskiej. Jego założycielami byli Gruzini, Ukraińcy i Polacy. Prezesem wybrany został Iwan Swit (1932–1936; w latach 1934–1935 funkcję tę pełnił Dmytro Barczenko), a sekretarzem Iwan Paślawski. Klub „Młodego Prometeusza” powstał w grudniu 1933 r. z inicjatywy ukraińskiej młodzieży z Zielonego Klinu. Na początkowym etapie jego głównym zadaniem była praca kulturalno-oświatowa wśród narodów uciskanych przez Rosję, a następnie walka polityczna. Ważnym aspektem działalności była publikacja czasopism: „Listy Harbińskie”, „Daleki Wschód” i „Mandżurski wistnyk” oraz jego odrębnej „Strony Prometejskiej”. Ogólnie działalność Prometeusza można podzielić na dwa okresy: aktywną fazę w latach 1932–1934 i powolny upadek po odejściu Władysława Pelca w 1934 r. Można śmiało stwierdzić, że działalność klubu była ściśle kontrolowana przez Ekspozyturę nr 2, która właściwie go sponsorowała. Po 1936 r. w wyniku wielu przyczyn społeczno-politycznych Prometeusz faktycznie przestał istnieć.

Activities of the “Prometheus” Club and Polish-Ukrainian Relations in Harbin in 1931–1936

This text aims to analyse the context and history of the activities of the “Prometheus” Club and its “Young Prometheus” branch in Harbin. The club was officially opened on 12 November 1932 in the house of the Gospoda Polska (literally: Polish Inn) Association. Georgians, Ukrainians, and Poles founded the club. Its president was elected Ivan Svit (1932–1936) and Dmytro Barchenko (1934–1935), and Ivan Paslavski was elected its secretary. The Young Prometheus Club was founded in December 1933 on the initiative of the Ukrainian youth Green Ukraine (Zelenyi Klyn). Initially, its main task was cultural and educational work among nations oppressed by Russia, followed by political struggle. An important aspect of its activities was the publication of periodicals: *Listy Harbińskie* (Harbin Letters), *Daleki Wschód* (Far East), and *Mandzhurskyi Vistnyk* (Manchurian Herald), as well as its separate *Strona Prometejska* (Promethean Page). In general, the activities of the “Prometheus” Club can be divided into two periods: an active phase between 1932 and 1934 and a slow decline after the departure of Władysław Pelc in 1934. It can be said that the club’s activities were strictly controlled by the Second Division of the Polish General Staff, which sponsored its activities. After 1936, the “Prometheus” Club ceased to exist for several social and political reasons.

Bibliografia

Źródła drukowane

- „Заря”, 1932.
- „Маньчжурський вістник”, 1932–1937.
- „Наш путь”, 1933.
- „Свобода”, 1953.
- „Українські вісті”, 1962.
- „Українські листи з Далекого Сходу”, 1932.

„Biuletyn Polsko-Ukraiński”, 1934.
 „Daleki Wschód”, 1932–1936.
 „Listy Harbińskie”, 1931–1932.

Hermanowicz J., *Przeżyłem sowieckie łagry. Wspomnienia*, Warszawa 2014.
 Libera P., *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, Warszawa 2013 (Wojskowe Teki Archiwalne, t. IV).

Децо про Зелений Клин, Харбін 1930.

Opracowania

- Bączkowski W., *Rosja wczoraj i dziś. Studium historyczno-polityczne*, red. W. Konończuk, Kraków–Warszawa 2022.
- Borysiewicz M., *Polish Settlement in Manchuria (1898–1950). A Brief Historical Survey*, „Studia Polonijne” 2018, nr 39.
- Borysiewicz M., *Współistnienie diaspor polskiej i ukraińskiej na terenie Mandżurii w latach 1898–1950. Zarys problemu*, „Ars Inter Culturas” 2018, nr 7.
- Cabanowski M., *Tajemnice Mandżurii: Polacy w Harbinie*, Warszawa 1993.
- Gamsa M., *The Epidemic of Pneumonic Plague in Manchuria 1910–1911*, „Past and Present” 2006, vol. 190 (1).
- Giza A., *Polacy z Mandżurii: dzieje polskiej kolonii w Harbinie w latach 1895–1966*, Kraków 2019.
- Kil J., Graczyk K., *Kolonia polska w Mandżurii: analiza historycznoprawna*, „Z Dziejów Prawa” 2013, t. 6.
- Komar W., *Władysław Antoni Pelc: rys biografii prometejskiej*, „Nowy Prometeusz” 2014, nr 6.
- Konończuk W., *Prometeusz z Dalekiego Wschodu. Zarys biografii Włodzimierza Bączkowskiego (1905–2000)*, w: W. Bączkowski, *Rosja wczoraj i dziś. Studium historyczno-polityczne*, red. W. Konończuk, Kraków–Warszawa 2022.
- Libera P., *Ewolucja ruchu prometejskiego w okresie międzywojennym*, w: *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940)*, red. M. Kornat, Warszawa 2012.
- Maj I.P., *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939*, Warszawa 2007.
- Michalewicz K., *Wybrane aspekty działalności Polonii harbińskiej w latach 1931–1937 w świetle prasy polonijnej: „Dalekiego Wschodu”, „Listów Harbińskich”, „Tygodnika Polskiego” oraz „Kwartalnika Wschód”, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2020, z. 1 (175).*
- Mikulicz S., *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.
- Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940)*, red. M. Kornat, Warszawa 2012.
- Wright T., *Legitimacy and Disaster: Responses to the 1932 Floods in North Manchuria*, „Modern China” 2017, vol. XLIII, No. 2.
- Yong-Deog K., *Kolonia polska w Mandżurii 1897–1949*, Kraków 2001.
- Yong-Deog K., *Życie kulturalne Polaków w Mandżurii w latach 1897–1947*, „Postscriptum Polonistyczne” 2010, nr 2 (6).
- Капранов С., *Про Україну японською мовою: маловідоме видання харбінських українців*, „Магістеріум” 2011, вип. 42.
- Колупаев Р., *Католическая миссия в Китае: Епархия католиков византийского обряда в 1928–1949 гг.*, Москва 2004.
- Комар В., *Концепція prometeїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.)*, Івано-Франківськ 2011.

- Малицький О., *Українські й тематично українські періодичні видання в Китаї*, „Journal of Ukrainian Studies” 1987, No. 23.
- Мелихов Г., *Маньчжурия далекая и близкая*, Москва 1991.
- Окабе Й., *Історія японсько-українських відносин 1915–1937 рр.*, Львів 2021.
- Піскун В., *Участь уряду УНР в еміграції у прометеївському русі: політичний, територіальний та індивідуальний виміри*, „Славістична збірка” 2015, вип. 1.
- Попок А., *Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис*, Київ 2001.
- Світ І., *Український Національний Дім*, Харбін 1935.
- Світ І., *Українсько-японські взаємини 1903–1945: Історичний огляд і спостереження*, Нью-Йорк 1972.
- Хоменко О., *Далекосхідна одіссея Івана Світа*, Київ 2021.
- Цюцзе Ч., *Влияние КВЖД на численность населения Харбина*, „Россия и АТР” 2011, № 1.
- Цюцзе Ч., *КВЖД как фактор влияния на численность и состав русских эмигрантов Харбина*, „Исторический ежегодник” 2010.
- Чорномаз В., *Українці в Китаї (перша половина ХХ ст.). Енциклопедичний довідник*, Одеса 2021.
- Чорномаз В., *Українці в Шанхаю*, Київ 2017.

Roman Lach – doktorant na Wydziale Nowoczesnej i Współczesnej Historii Krajów Obcych Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki. Zainteresowania naukowe: historia ukraińskiej diaspory w Chinach, relacje japońsko-ukraińskie. E-mail: roman11lah@gmail.com.

Roman Lakh – PhD student at the Ivan Franko National University of Lviv. His research interests focus on the history of the Ukrainian diaspora in China and Japanese-Ukrainian relations. Email: roman11lah@gmail.com.